

HANS MAERTENS
STEFAAN MICHIELSEN
JAN VAN DOREN

DE STRIJD VOOR WELVAART

100 jaar
ondernemerschap
in Vlaanderen

Lannoo

INHOUD

Woord vooraf 7
Inleiding 9

DEEL I Het verhaal van ondernemend Vlaanderen 15

1 Van wingewest naar winnend gewest 16
2 Vlaanderen industrialiseert en de-industrialiseert 46
3 De groei van de dienstensector en digitale economie 86

DEEL II De drijvende krachten van ondernemingssucces en welvaartsgroei 129

4 De Vlaamse ondernemers, onze flandriens 130
5 Aan de slag met talent 168
6 De kracht van innovatie: van drukpers tot data 198
7 Ondernemen zonder grenzen 234
8 Kapitaal maakt dromen waar 270
9 De zichtbare hand van de overheid 302

BESLUIT Vlaams ondernemerschap is de toekomst 341

Dankwoord 366
Bibliografie 368
Personenregister 374
Bedrijvenregister 378
Over de auteurs 383

WOORD VOORAF

In 1926 werd het Vlaams Economisch Verbond opgericht, met de Antwerpse ondernemer Lieven Gevaert als eerste voorzitter. Het VEV verenigde Vlaamse ondernemers die ijverden voor de economische ontwikkeling van Vlaanderen en de vernederlandsing van het Vlaamse bedrijfsleven. In 2004 sloot het VEV een alliantie met de Kamers van Koophandel in Vlaanderen en ging verder onder de naam Voka.

In de afgelopen honderd jaar zetten eerst het VEV en later Voka zich in om het ondernemerschap in Vlaanderen te stimuleren en te versterken. Door ondernemers samen te brengen, de belangen van de ondernemingen te verdedigen en hen door middel van opleidings- en begeleidingsprogramma's professioneel te ondersteunen. Met standpunten, studies en toekomstplannen drukte Voka de voorbije decennia haar stempel op het politieke en socio-economische beleid. Daardoor is Voka vandaag zonder meer de meest invloedrijke en representatieve Vlaamse ondernemingsorganisatie.

Het zijn de ondernemingen die Vlaanderen gemaakt hebben tot wat het vandaag is: een van meest welvarende regio's in Europa. Ze hebben goede, maar ook bijzonder moeilijke tijden gekend. Crisis na crisis hebben ze overleefd en elke uitdaging zijn ze aangegaan. Want er waren veel crisissen: oorlogen, geopolitieke spanningen, financiële crisissen, periodes van laagconjunctuur, een pandemie, maar ook tal van uitdagingen op het vlak van technologie, energie en klimaat. Telkens opnieuw bleven ondernemingen investeren en bewezen ze hun aanpassingsvermogen in een voortdurend veranderende wereld.

Eén zaak mogen we daarbij nooit vergeten: vooruitgang ontstaat niet vanzelf. Het zijn ondernemers en hun ondernemende medewerkers die gedurende de voorbije honderd jaar het verschil hebben gemaakt. Zij namen risico's, overwonnen hindernissen en toonden zich keer op keer weerbaar en wendbaar. Met vakmanschap en kennis van zaken, maar

bovenal met passie en gedrevenheid bleven ze ondernemen, vernieuwen en investeren – ook wanneer de omstandigheden tegenzaten.

Vanuit dat besef ontstond bij Voka het idee voor een boek over *100 jaar ondernemerschap in Vlaanderen*. Geen historisch onderzoek naar de organisatie VEV en later Voka, maar het verhaal van een eeuw ondernemerschap: over wat ondernemers en ondernemingen hebben gerealiseerd en hoe ze een doorslaggevende economische en maatschappelijke bijdrage leverden.

Hans Maertens, Stefaan Michielsen en Jan Van Doren namen de pen ter hand en schreven samen dit boek. Ze combineren journalistieke ervaring met uiteenlopende achtergronden en een scherpe kijk op het Vlaamse bedrijfsleven. Het resultaat is een heldere en indringende analyse van wat ondernemend Vlaanderen de voorbije eeuw heeft opgebouwd en betekend. Niets kwam ooit vanzelf, het was een nimmer aflatende *strijd voor welvaart*, telkens weer, een eeuw lang.

Het boek blikt niet alleen terug, maar kijkt ook vooruit. Het brengt de uitdagingen voor de komende jaren scherp in beeld en slaat zo een brug naar *Switch naar groei 2035*, de nieuwe, ambitieuze toekomstvisie van Voka. Deze visie tekent een toekomst uit voor onze economie, met een bijzondere focus op de ecosystemen met het hoogste groeipotentieel. Daarmee zet Voka de ambitie van de oprichters van het VEV met overtuiging voort: het Vlaamse ondernemerschap bevorderen en onze welvaartscreatie veiligstellen.

Moge dit boek een eerbetoon zijn aan de oprichters, de voorzitters en alle medewerkers van het VEV en Voka. Een steun voor al wie in Vlaanderen onderneemt en voor ondernemerschap opkomt. En vooral een stimulans en bron van inspiratie voor de volgende generatie ondernemers.

Rudy Provoost, voorzitter Voka

Augustus 2026

INLEIDING

Vlaanderen honderd jaar geleden: het blikt terug op een moeilijke 19de eeuw en op de Eerste Wereldoorlog. Een 19de eeuw waarin België uitgroeide tot een van de meest geïndustrialiseerde landen ter wereld, maar het waren de Franstalige industriële en financiële elite in Wallonië en Brussel die daarvan aan de basis lagen. Vlaanderen kende een moeilijke eeuw en meerdere auteurs spraken over 'Arm Vlaanderen'. De regio kende veel keuterboeren en thuisarbeiders, werd geteisterd door aardappelziekte en cholera, en kampte met hoge sterftecijfers. Duizenden Vlamingen emigreerden naar de Verenigde Staten en Canada of gingen werken in Wallonië of Noord-Frankrijk. Op het eind van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw kon Vlaanderen meeliften op de tweede industriële revolutie, maar toen brak de Eerste Wereldoorlog uit. En opnieuw kreeg Vlaanderen leed, ellende en armoede te verwerken.

Tot dan was de officiële voertaal in Vlaanderen het Frans en niet het Nederlands. België werd in 1830 onafhankelijk en de Belgische grondwet voerde in 1831 de vrijheid van talen in. Maar de facto was de centrale administratie volledig Franstalig, waren alle overheidsdocumenten in het Frans en was de officiële voertaal in de ministeries, het parlement en het leger Frans. Ook de rechtspraak in Vlaanderen gebeurde in het Frans. De bedrijven en de economische macht waren hoofdzakelijk in handen van Franstaligen.

Vanuit de vaststelling en ervaring dat het Nederlands in het jonge België ten dode leek opgeschreven, ontstond de Vlaamse beweging. Die was een zaak van intellectuelen en kleine burgers, bij de brede bevolking in het landelijke Vlaanderen was er weinig interesse. In de tweede helft van de 19de eeuw won de Vlaamse beweging aan invloed. In 1873 keurde het parlement een eerste wet goed waarbij het Nederlands werd erkend als hoofdtaal van de strafrechtspleging in Vlaanderen. In 1878 werd een taalwet op bestuur van kracht die voorschreef dat de ambtenaar de taal

van de burger moest gebruiken en niet andersom. In 1883 werd een taalwet voor het officieel middelbaar onderwijs gestemd waarbij vakken verplicht in het Nederlands onderwezen moesten worden. Het was de aanzet tot een vernederlandsingsproces dat decennialang zou duren.

Het bewustzijn groeide dat taalongelijkheid sociale en economische achterstelling betekende. Ook een groep Vlaamse ondernemers vond de taal een geschikt en noodzakelijk instrument om een groter economisch belang voor zich op te eisen. De Brusselse econoom en ambtenaar Lodewijk de Raet legde het verband tussen de taalkwestie en de economische en culturele achterstand van Vlaanderen en stelde dat het Vlaamse volk alleen zou kunnen overleven door in te zetten op intellectuele vooruitgang. De Raet ijverde voor de vernederlandsing van het onderwijs en in het bijzonder voor een Nederlandstalige universiteit. Hij was ervan overtuigd dat zonder een vernederlandste universiteit en goed ingericht wetenschappelijk onderzoek het Vlaamse volk zich niet behoorlijk economisch kon ontwikkelen. Hij schreef in 1896 bovendien dat de economische kracht hoofdzakelijk bepaald wordt door de techniek. Voor de Vlamingen was het dus een noodzaak om te kunnen beschikken over goede en geschoolde werklieden die de nieuwste technieken beheersten. Vandaar zijn wens: een Nederlandstalige universiteit. Die wens zou pas vervuld worden in 1930, wanneer de Universiteit van Gent volledig vernederlandst werd.

In 1906 schreef De Raet 'een economisch programma voor de Vlaamse Beweging'. Zonder economische draagkracht geen cultureel draagvlak, was zijn stelling. Hij legde het verband tussen taal en economie en vroeg aandacht voor specifiek Vlaamse economische sectoren, zoals landbouw, scheepvaart en een eigen Vlaamse industrie in wording met de ontdekking van de Kempische steenkool. Zijn leuze was: 'taalbelang is stoffelijk belang' en de Vlaamse ontvoogding 'kon enkel langs economische weg haar einddoel bereiken'. Hij wist een aantal Vlaamse ondernemers te inspireren en deze richtten in 1908 het Vlaamsch Handelsverbond op. Deze organisatie maakte evenwel haar voortbestaan onmogelijk door het activisme van een aantal stichters met de Duitse bezetter in de Eerste Wereldoorlog. Pas in 1924 werd de tijd rijp geacht voor een nieuwe Vlaamse economische organisatie. In 1926 werd het Vlaams Economisch Verbond (VEV) opgericht.

Lieven Gevaert, een prominente ondernemer uit Antwerpen, nam het voortouw en werd de eerste voorzitter van dat VEV van 1926 tot 1935. In de statuten wordt de dubbele doelstelling helder omschreven: 'het bevorderen der Vlaamse economische belangen, alsmede het uitbreiden van het gebruik der Nederlandse taal in het zakenleven'. Het VEV moest in functie van de tijdsgeest en omstandigheden steeds een evenwicht vinden tussen enerzijds een patronale organisatie die de belangen van de bedrijven verdedigde en anderzijds een pressiegroep waar de Vlaamse eisen vooropstonden. Het VEV ijverde onder het voorzitterschap van Pieter Delbaere (1945 tot 1952) in de heropbouw van de economie na de Tweede Wereldoorlog voor de belangen van de Vlaamse bedrijven en inspireerde tal van regeringen en beleidsmaatregelen. In de jaren zeventig en tachtig woog het VEV met succes op de debatten voor meer Vlaamse autonomie, onder impuls van toenmalig gedelegeerd bestuurder René De Feyter (1971 tot 1993) en Vaast Leysen, die voorzitter was van 1970 tot 1976. Beiden gaven niet alleen autoriteit aan het VEV, maar inspireerden en onderbouwden het Vlaamse economisch beleid en bewustzijn.

In 2004 werd een alliantie gesloten met de Kamers van Koophandel in Vlaanderen. Die alliantie kreeg de naam Voka, Vlaams netwerk van ondernemingen. De voorbije honderd jaar groeide het VEV en later Voka uit tot de meest representatieve en invloedrijke ondernemersorganisatie in Vlaanderen. De opeenvolgende voorzitters van VEV en Voka gaven een boost aan de organisatie. Het VEV en later Voka bleven steeds trouw aan hun roots: de belangen van de Vlaamse ondernemingen verdedigen en het Vlaamse politieke bestel en economisch beleid mee vormgeven. Het is wat tot op vandaag gebeurt onder leiding van gedelegeerd bestuurder Frank Beckx.

Hoe is het ondertussen gelopen met de Vlaamse economie en bedrijven? Waar Vlaanderen honderd jaar geleden nog arm was, is het vandaag een van de rijkste regio's van Europa. In een aantal publicaties spreekt men over het Vlaamse 'Wirtschaftswunder', verwijzend naar de spectaculaire economische opmars in Vlaanderen, vooral vanaf de jaren zestig en zeventig, naar analogie met de Duitse economische opleving na de Tweede Wereldoorlog. Dit boek schetst en beschrijft

het ondernemerschap in Vlaanderen in de afgelopen honderd jaar. Het was 'een strijd voor welvaart'. Er werd gestreden voor Nederlands in de bedrijfsvoering, voor eigen Vlaams kapitaal, voor eigen economische bevoegdheden en beleid, voor familiale verankering van bedrijven, voor buitenlandse investeringen, voor meer innovatie, voor meer en beter talent, voor sociale vrede, voor een plaats op de internationale markten, … Die voortdurende strijd leverde Vlaanderen 'welvaart' op. Welvaart die zorgt voor levenskwaliteit, gezondheidszorg, pensioenen, degelijk onderwijs, een degelijke infrastructuur, …

Maar de strijd voor welvaart is niet gestreden, want welvaart is nooit definitief verworven. Ondernemerschap speelt daarin een cruciale rol. Het zijn de ondernemers en de ondernemingen die de toegevoegde waarde creëren en de basis vormen van welvaart.

In het eerste deel van dit boek wordt in drie hoofdstukken de geschiedenis van de Vlaamse economie en het Vlaamse ondernemerschap in de voorbije honderd jaar beschreven. Vlaanderen veranderde van een landbouweconomie naar een economie waar industrie een heel groot aandeel kreeg. Maar na de industrialisering volgde ook een moeilijk en lastig proces van de-industrialisering. Er ontwikkelde zich echter een sterke en robuuste dienstensector. En de voorbije decennia bood de 'nieuwe' economie veel nieuwe kansen op het vlak van datacommunicatie, robots, chips, artificiële intelligentie tot biotech, greentech en fintech.

In deel II worden de drijvende krachten beschreven die het ondernemerschap in Vlaanderen zo'n boost gaven. Welke onderliggende factoren hebben Vlaanderen en het ondernemerschap gestuwd om vandaag een van de topregio's in Europa te zijn? Het doet ons teruggrijpen naar de formule die Urbain Vandeurzen, techondernemer en Voka-voorzitter tussen 2006 en 2009, introduceerde. Hij definieert excellent ondernemerschap als het product van talent, innovatie en internationalisering. Of $E = TI^2$, met een knipoog naar Albert Einstein. Succesvolle bedrijven zijn zij die het beste uit hun medewerkers halen, die technologisch aan de top staan en voortdurend innoveren, en die resoluut kiezen voor export en internationalisering. De formule is geen optelsom, maar een product. Een onderneming moet op alle drie de factoren scoren, want anders is het eindresultaat heel mager of nul.

Alles staat of valt met ondernemerschap. In hoofdstuk 4 wordt het 'Vlaamse' ondernemerschap in al zijn facetten belicht: van de familiale kmo's tot de bedrijven die uitgroeien tot stille kampioenen en zelfs wereldkampioenen. Met Vlaamse ondernemers die doorgaans (te) bescheiden zijn, maar een enorme werkkracht en doorzetting hebben. Met buitenlandse multinationals die hier investeerden en zo het Vlaamse ondernemerschap mee omhoogtilden.

Talent, innovatie en internationalisering zijn drie noodzakelijke voorwaarden voor succesrijk ondernemerschap. Twee essentiële hefbomen worden toegevoegd: kapitaal en een sterke, betrouwbare overheid. Om te ondernemen is er kapitaal nodig om te investeren en risico te nemen. Dat is er in Vlaanderen steeds meer beschikbaar. Vlaanderen bouwde zijn eigen kapitaal op en uit. En een overheid speelt een cruciale rol in de ondersteuning van haar bedrijven. Dat gaat natuurlijk over fiscaliteit, maar ook over infrastructuurwerken, onderwijs, wetenschappelijk onderzoek, innovatie, enzovoort. Het zijn beleidsinstrumenten waarmee de overheid het ondernemerschap kan en moet ondersteunen. De verschillende hefbomen worden achtereenvolgens toegelicht in hoofdstuk 5 tot 9.

Tot slot besluiten we en kijken we vooruit naar de toekomst van het ondernemerschap in Vlaanderen. Nee, niet voor de komende honderd jaar – dat zou al te ambitieus zijn – maar misschien wel voor de komende decennia. Want het staat als een paal boven water: het zijn de ondernemingen en ondernemers die de motor zijn en blijven van onze welvaart. Niemand anders is in staat deze welvaart te creëren; anderen kunnen haar hooguit faciliteren. Hopelijk vinden de jongeren die met ambitie willen ondernemen in de toekomst, in dit boek de nodige inspiratie en goesting. Want Vlaanderen zal de nieuwe generatie ondernemers hard nodig hebben om verder te groeien en onze welvaart te behouden en versterken.

Juli 2026

Hans Maertens
Stefaan Michielsen
Jan Van Doren

DEEL I

HET VERHAAL VAN ONDERNEMEND VLAANDEREN

Vlaanderen miste grotendeels de boot van de eerste industriële revolutie en bleef verstoken van de welvaart die ze met zich bracht. Terwijl Wallonië zich ontwikkelde tot een van de rijkste regio's in Europa, heerste in Vlaanderen de stilstand. Tot het besef groeide dat Vlaanderen meer kon zijn dan een wingewest voor de Waalse industrie en de Brusselse holdings, en dat het zijn eigen economische lot in handen moest nemen. De ondernemersdynamiek die op gang kwam in een veranderende economische en maatschappelijke context maakte dat Vlaanderen uiteindelijk Wallonië bijbeende en voorbijstak, en op zijn beurt een van de welvarendste regio's werd in Europa. In dit hoofdstuk gaan we na welke factoren bepalend waren voor deze opmerkelijke tocht naar welvaart.

1 VAN WINGEWEST NAAR WINNEND GEWEST

Een topstuk in de collectie van de National Gallery, een prestigieus museum op Trafalgar Square in Londen, is de *Adoration of the Kings* – in het Nederlands *De Aanbidding der Wijzen*. Het schilderij, bijna 2 bij 2 meter groot, beeldt een Bijbels tafereel af: de drie wijzen rond Maria en de pasgeboren Jezus. Het is een absoluut meesterwerk, met heldere kleuren en verbluffende details. Het werk ademt welvaart en rijkdom uit.

Het is van de hand van Jan Gossaert, die het rond 1510 maakte in zijn atelier in Antwerpen voor de Sint-Adriaansabdij in Geraardsbergen, op bestelling van een rijke mecenas. Hoewel Gossaert afkomstig was uit Maubeuge, op de grens van Frankrijk en Henegouwen, wordt hij gerekend tot de Vlaamse Meesters, schilders die door hun vakmanschap en creativiteit furore maakten in heel West-Europa in de 15de en 16de eeuw en van wie de werken vandaag in musea over ter wereld hangen. Het lijstje is lang: Rogier van der Weyden, Jan van Eyck, Peter Paul Rubens, Jacob Jordaens, en vele anderen.

Vlaanderen was in die periode een artistieke hotspot. Vlaamse artiesten kregen opdrachten in binnen- en buitenland, werkten voor vorsten en bisschoppen. Niet alleen de schilders, ook beeldhouwers, houtsnijwerkers en tapijtenwevers. Het imposante hoofdaltaar van de kathedraal van Sevilla, een meesterwerk van gotische houtsnijkunst, werd in 1481 begonnen door de Vlaming Peter Dancart. Jan Borman maakte samen met schilder Jan van Coninxloo in 1514 een altaarstuk voor Storkyrkan, de oudste kerk in Stockholm. Vlaamse ambachtslieden tekenden in de 15de en 16de eeuw voor een grootschalige exportindustrie.

Die bloeiende kunstscène in Vlaanderen was geënt op een rijke economische bodem. Vlaanderen was in die periode een van de meest welvarende regio's in Europa, dankzij eerst de lakenindustrie in Brugge en Gent, en later de ontwikkeling van Antwerpen als internationaal handels- en financieel centrum.

De Val van Antwerpen in 1585 en de inname van de stad door Spaanse troepen was een keerpunt. Heel wat vooraanstaande Antwerpenaren weken uit naar Amsterdam. De Vlaamse economie raakte in verval, door de sluiting van de Schelde, door de oorlogen die op het Vlaamse grondgebied werden uitgevochten, de verschuiving van de wereldhandel naar het zuiden en een institutioneel conservatisme waardoor Vlaanderen niet de kansen greep om zich aan te passen aan de veranderende economische wereld.

Vlaanderen kwam tot stilstand. De regio vergleed naar een landbouweconomie, met daarnaast een veelal kleinschalige productie – vaak in de vorm van huisnijverheid – van linnen, lederwaren, borstels of sigaren. Sommigen bleven niet bij de pakken zitten en probeerden als rondtrekkende handelaar of ambachtsman buiten de eigen regio de kost te verdienen, en enkelen slaagden daar ook in. 'Teuten' werden ze genoemd, en ze kwamen vooral uit de Kempen en het noorden van Limburg, gebieden met een arme landbouwgrond.

De industriële revolutie die in Engeland op gang kwam op het einde van de 18de eeuw, met de introductie van de stoommachine die mechanisatie en productie op grotere schaal mogelijk maakte, leverde Vlaanderen niet meteen baat op. Integendeel. In onder meer Gent omarmden textielondernemers weliswaar de nieuwe technologie die door Gentenaar Lieven Bauwens vanuit Engeland naar het Europese vasteland was gesmokkeld en zetten ze in op mechanische spinnerij en weverij. Maar dat gaf de genadeklap aan de vraag naar handgesponnen garen en handgeweven linnen. Vele thuiswerkers in die branche verloren hun enige bijverdienste, en dit veroorzaakte een massale verarming op het platteland.

JONGE STAAT WORDT INDUSTRIËLE GROOTMACHT

In 1830 ontstond België, als bufferstaat tussen grotere landen. De onafhankelijke natie kreeg als koning Leopold van Saksen-Coburg-Gotha, een Duitse prins die in dienst van de Russische tsaar was geweest en weduwnaar was van de Britse kroonprinses. De werkelijke macht lag echter niet bij de koning, maar vooral bij een elite van aristocraten, gefortuneerde grootgrondbezitters en vertegenwoordigers van de hoge industriële en financiële burgerij. Die kozen een voor die tijd erg liberale politieke en economische koers.

Samen met de steenkoolmijnen in Luik en Charleroi en de ijzerertswinning in Namen en Luxemburg, de mogelijkheden van de nieuwe industriële technologie én het ondernemerschap van mensen als John Cockerill, een Brit die zijn fortuin hier kwam zoeken, leverde dit een recept op voor economisch succes. In de tweede helft van de 19de eeuw werd België een van de meest geïndustrialiseerde landen ter wereld. Het in de hoogovens van Luik en Charleroi vervaardigde ijzer en later staal werd in nieuw opgerichte fabrieken gebruikt voor het vervaardigen van locomotieven, spoorwegmaterieel en machines die over de hele wereld werden geëxporteerd. De rijkdommen die uit Congo werden gehaald, zorgden vanaf 1885 voor een extra stimulans.

Dat alles speelde zich vooral in Wallonië af. De industriële revolutie bracht geen grote economische impuls in Vlaanderen. Daar bleef het armoe troef. Tienduizenden Vlamingen gingen hun geluk elders beproeven. Als seizoenarbeider in de Waalse of Noord-Franse fabrieken. Of ze verhuisden permanent naar daar. Velen migreerden naar Amerika, Canada, Brazilië en Argentinië.

De belle époque? In Vlaanderen liftte enkel de rijke, veelal Franstalige, burgerij erop mee. In Antwerpen lieten zij sierlijke herenhuizen optrekken aan de stadsrand in een nieuwe residentiële wijk, Zurenborg, ontwikkeld door de Société Anonyme pour la Construction de Maisons Bourgeoises. In Gent vonden ze elkaar langs de in 1905 aangelegde Prinses Clementinalaan, waar tal van art-nouveauhuizen verrezen. En dan was er ook nog Oostende, waar de adel en de rijke bourgeoisie uit heel Europa zich kwamen vermaken in een kustplaatsje dat onder impuls van koning Leopold II werd uitgebouwd tot

'de koningin der badsteden', met prachtige promenades, luxehotels, een casino en een renbaan.

Dat was allemaal slechts weggelegd voor een minderheid. Voor veel Vlamingen was het leven vooral hard labeur. Het moeilijke leven in die periode kreeg, soms met enige vertraging, weerklank in de Vlaamse literatuur. 'Als de arbeid op het veld verricht was, en de sture winterwind om de woning waaide, dan moest er binnen gewrocht worden zonder verpozing, zonder opzien. Allen moesten zich afbeulen, onverbiddelijk, om hun taak af te maken. (...) Dan was het de schrikkelijkste tijd van het jaar, en er werd gezwoegd om er bij dood te vallen', schreef Reimond Stijns in 1904 in *Hard Labeur*.

'Hetgeen zij hier uitrichten is het voortdurend herhalen en herdoen, het wentelen in zotte kring, het vullen van een vat zonder bodem, het trappelen ter plaatse, arbeiden ten ondomme, waar niemand het eind of 't begin, het doel of het nut ervan bespeuren kan', beschreef Stijn Streuvels het werk van arbeiders in een droogoven voor chicoreiwortels in zijn novelle *Het leven en de dood in den ast*, gepubliceerd in 1926.

In de novelle *Klinkaart* uit 1955 verhaalde Piet Van Aken de eerste werkdag, gesitueerd in 1889, van een twaalfjarig meisje, dat hij geen naam geeft, in een steenbakkerij in de Rupelstreek. Ze moet er vrij zware arbeid verrichten, en op het einde van haar eerste werkdag moet ze zich seksueel laten misbruiken door de baas. 'Er is hier weinig vreugde te rapen', laat Van Aken een van de andere personages in het boek zeggen. 'Er is nergens veel vreugde te rapen, maar als je hier een heel jaar je botten afgezeuld hebt, kan je de goede dingen op je vingers tellen. Je vaart er 't best bij dat je niet beter weet.'

De kunstschilders uit die tijd keken veelal de andere kant op. Op enkele uitzonderingen na, zoals Eugène Laermans. Zijn monumentale doek *De landverhuizers* uit 1886 toont een haveloze groep mensen, het gezicht afgewend, voortsjokkend naar waar? Of Léon Frédéric, die voor hij zich tot het symbolisme bekeerde het armoedige bestaan van sommige gezinnen weergaf in werken als *Krijtventersgezin* (1882) en *Voddenraapster* (1883).